

Kur'an Kıssaları Bağlamında Sosyal Değişim-Helak Münasebeti

Social Change-Destruction Relationship in the Context of the
Qur'an Parables

Enver Bayram Hasan Coşkun

Doç. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Doç. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi İslami İlimler Fakültesi
Tefsir Ana Bilim Dalı Din Sosyolojisi Ana Bilim Dalı
Tokat | Türkiye Tokat | Türkiye
enver.bayram@gop.edu.tr hasan.hcoskun@gop.edu.tr
orcid.org/0000-0001-7624-4528 orcid.org/0000-0002-4778-1073

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | İnceleme Makalesi Article Types | Examination Article
Geliş Tarihi | 06 Ekim 2020 Received | 06 October 2020
Kabul Tarihi | 05 Aralık 2020 Accepted | 05 December 2020
Yayın Tarihi | 30 Aralık 2020 Published | 30 December 2020

Atıf | Cite as

Bayram, Enver – Coşkun, Hasan. "Kur'an Kıssaları Bağlamında Sosyal Değişim-Helak Münasebeti [Social Change-Destruction Relationship in the Context of the Qur'an Parables]". *Tokat İlmîyat Dergisi* 8/2 (Aralık 2020), 473-495.
<https://doi.org/10.5281/zenodo.4399131>

İntihal | Plagiarism

Bu makale, iThenticate aracılığıyla taranmış ve intihal içermediği teyit edilmiştir.
| This article, has been scanned by iThenticate and no plagiarism has been detected.

Copyright ©

Published by Tokat Gaziosmanpaşa University Faculty of Islamic Sciences. Tokat | Turkey.
<https://dergipark.org.tr/ilmiyat>

Kur'an Kıssaları Bağlamında Sosyal Değişim-Helak Münasebeti

Öz: Sosyal değişme, toplumsal yapıda zaman içerisinde meydana gelen değişimlerdir. Hiçbir toplum ve kültür sabit değildir, zaman içerisinde değişime uğramaktadır. Toplumsal değer, norm, davranış, yapı ve kurumların zaman içerisinde farklılaşması ve değişime uğraması kaçınılmaz bir süreçtir. Sosyal değişim ekonomik, kültürel, siyasi, demografik, dinî birçok faktöre bağlı olarak gerçekleşebilir. Sosyal değişim yerine göre gelişme ve ilerleme gibi olumlu; gerileme, bozulma ve çöküş gibi olumsuz anlamlara da gelebilir. Kur'an, toplumların helak/çöküşünü kıssalar yoluyla bol bol örnekler verip zenginleştirerek ele alırken, yaşayan toplumlara bu kıssalar üzerinden mesaj göndermekte ve onları uyarmaktadır. Kur'an'da, geçmişte yaşamış kavimlerin şirk, zulüm, haddi aşmak gibi suçlardan dolayı helak edildikleri ifade edilmektedir. Kur'an'da helak/sosyal çöküş olgusu, farklı kültür ve medeniyetlere sahip toplumların kendi bireysel tercihlerinin sonucu olarak karşı karşıya kaldıkları bir ceza olarak değerlendirilmiş ve insanların hür iradeleri ile işledikleri günahların kaçınılmaz bir sonucu olarak görülmüştür. Bir toplumda itikadî, amelî ve ahlakî sapma, yozlaşma ve bozulmalar varsa bu durumun o toplumu adım adım çözülme, çöküş ve yok oluşa sürükleyeceği ifade edilmiştir. Sonuç olarak, ne zaman toplumlar zulüm ve isyan içine düşerse o zaman kaçınılmaz sonuç olan helak ile yüz yüze kalırlar. Kur'an, net bir mesaj ile toplumun olumlu veya olumsuz değişmesinde sorumluluğu insanlara vermektedir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'an, Sosyal Değişme, Kıssa, Helak.

Social Change-Destruction Relationship in the Context of the Qur'an Parables

Abstract: Social change is the changes that occur in the social structure over time. No society or culture is fixed, it changes over time. It is an inevitable process that social values, norms, behaviors, structures and institutions are differentiated and changed over time. Social change can take place due to many economic, cultural, political, demographic and religious factors. According to the place of social change, positive as development and progress; It can also have negative meanings such as regression, deterioration and collapse. While the Qur'an deals with the destruction/collapse of societies by giving plenty of examples and enriching them through stories, it sends messages to living societies through these stories and warns them. It is stated in the Qur'an that the people who lived in the past were destroyed because of crimes such as shirk, cruelty, and transgressing. The phenomenon of destruction/social collapse in the Qur'an was considered as a punishment faced by societies with different cultures and civilizations as a result of their individual preferences, and was seen as an inevitable result of the sins committed by people's free will. It is stated that if there are religious, practical and moral deviations, degenerations and deteriorations in a society, this situation will lead that society to dissolution, collapse and disappearance step by step. As a result, whenever societies fall into oppression and rebellion, they face destruction, which is the inevitable consequence. The Qur'an gives people the responsibility to change the positive or negative of the society with a clear message.

Keywords: Tafsir, Qur'an, Social Change, Parable, Destruction.

Giriş

Kur'ân, İslam kültür ve medeniyetinin ana kaynaklarından biridir. Bu manada baktığımızda Kur'ân-ı kerim, medeniyetimizin ihya ve inşasında ana aktör, özne fail konumundadır diyebiliriz. Kur'ân, sadece geçmişte tarihi inşâ etmiş değildir, İslâm dinamizminin kaynağı olarak, inşâ edici özelliğini bugün de toplum için sürdürmektedir. Diğer kitaplar gibi Kur'ân da Allah tarafından, hayat ve akıl sahibi canlıları uyarmak için gönderilmiştir. Muhataplarına evreni ve tarihi doğru bir şekilde okumalarını salık veren Kur'ân, bir taraftan kendisinden önceki iyiyi tasdik etmiş ve korumuş; diğer taraftan körü körüne taklîdi yermiştir. Böylece insanı ve toplumu, dolayısıyla tarihi değiştiren ve dönüştüren bir kitap olmuştur. Bu da “hayat kitabı” olan Kur'ân'ın hayat kadar dinamik yapısını ve İslâm ümmeti aracılığıyla toplumsal hareketlerin ve o arada sosyal değişimin temel dinamiği olduğunu gösterir.¹

Sosyal değişim ve dönüşümü hayatımızın her alanında hissetmeye devam ediyoruz. Gelenekselden moderne çeşitli toplum tipolojilerinde sosyal değişimin gücü ve etkisi belirleyici bir faktördür. Küreselleşmenin pozitif ve negatif etkileri geleneksel, modern, postmodern tüm toplum tiplerinde kendisini kuvvetli bir şekilde hissettirmektedir. Topluma getirdiği diğer yenilikler içerisinde küreselleşme, iletişim teknolojileri ve kitle iletişim araçları yer almaktadır. Küreselleşmenin günümüzde kültürleri, insanları ve toplumsal yapılarını tek tipleştirmesinde en etkili yöntem iletişim araçlarının yaygınlaşması ve fonksiyonlarındaki artıştır. İletişim teknolojilerinin zirveye ulaştığı, iletişim araçlarının dünyanın her noktasında herkes tarafından kurlsızca kullanıldığı ve mahremiyetin uluslararası arenada hoyratça tüketildiği bir iletişim çağında yaşıyoruz. Bu çağda maalesef sadece yaşam tarzları ve kimlikler tek tipleşmemiş aynı zamanda şahsiyetler de tek tipleşmeye doğru yol almaktadır. Artık küresel iletişim çağında geleneksel çağlarda olduğu gibi insanlar sabah kalktıkları zaman cami, sinagog, kilise vb. kutsal mekanlara doğru koşmuyorlar ve kutsal yolculuklar yapmıyorlar. Modern zamanların bireyleri artık dijital araçlarla tüm dünyevi, dinî, seküler, ahlakî, gayri ahlakî, elektronik gruplar ve cemaatlerin tüm hallerini, dünyanın her halini sanal olarak yaşamaya çalışıyorlar. Modern zamanlarda birkaç sivil toplum kuruluşuna üye olan bireyler artık Twitter, Instagram, WhatsApp, Face-

¹ Mustafa Şentürk, “Kur'ân'da Toplumsal Değişme Olgusu -Disiplinlerarası Bir Giriş Denemesi-”, *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]* 2 (Yaz 2014), 25-42.

book gibi dünyanın en popüler sosyal medya ağları aracılığı ile oluşturulan binlerce sanal gruba üye olabiliyor ve grubun diğer üyeleriyle sanal bir yaşam tarzını doyumsuzca paylaşmaya ve sosyal etkileşime devam edebiliyorlar.² Tüm dünyada yoğun olarak yaşanmaya devam eden modernleşme, sekülerleşme, küreselleşme ve postmodernizm süreçleri aslında dinin ve sosyal yaşamın çok güçlü baskılara maruz kaldığı sosyal değişim süreçleridir. Bu süreçlere sosyal medya ağlarının eklenmesiyle tüm toplumların yaşam tarzlarında çok hızlı ve ani değişimlere şahit olmaya devam etmekteyiz. Toplumsal yapıda gerçekleşen bu köklü değişimler geleneksel toplumların sahip oldukları örf, adet, inanç, ibadet ve değerlerinin de zaman ilerledikçe değişmesine ve dönüşmesine sebep olmaya devam edecektir. Bu hızlı değişim ve dönüşümlerin sonucunda özellikle geleneksel toplumsal yapılarda sosyal sapma, toplumsal çözülme, sosyal çöküş olarak değerlendirilebilecek “anomik” normal olmayan sosyal ve psikolojik olguların ortaya çıkması kaçınılmaz gözükmektedir.

Kur’ân’da çağdaş sosyolojinin gündeminde tartışılmaya devam eden çok sayıda kavram bulunduğunu düşünüyoruz. Bunlarda biri de sosyal değişimi ve bunun sonucunda ortaya çıkan toplumsal çöküşü/helaki konu alan kavramlardır. Bu doğrultuda Kur’ân, milletlerin çöküşünü kıssalar aracılığı ile örnekler verip zenginleştirerek ele almakta, yaşayan toplumları ısrarla uyararak, olanlardan ders almayanların sonunun da helak olacağını ısrarla vurgulamaktadır.³ Kaos, çöküş, yozlaşma, anomi, kriz gibi risk toplumunu ifade eden tartışmaların yoğun olarak yaşandığı çağdaş ve modern dünyada bu durum daha da önem arz etmektedir. Bu çalışmamızda sosyal değişim kavramını, özellikle sosyal değişimin olumsuz yönlerini ve bu olumsuzluğu ortaya çıkaran sebepleri Kur’ân’ın ilgili âyet ve kavramlarından hareketle değerlendirmeye çalışacağız. Bu nedenle çalışmamızda toplumların helak olmasında sosyal değişim ne ölçüde rol oynar? Olumlu ya da olumsuz sosyal değişim nedir ve bunların helakle münasebeti var mıdır? Sosyal değişimin temel dinamikleri nelerdir? Helak olan kavimler niçin helak olmuştur? gibi sorulara cevap bulmaya gayret edeceğiz.

² Hasan Coşkun, “Küreselleşme Sürecinde Din”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (Kış 2017), 123.

³ Ejder Okumuş, *Toplumsal Çöküş Teorileri* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2007), 269.

1. Sosyal Değişim ve Temel Dinamikleri

Sosyolojinin dikkat çekici konularından birini, toplumsal yapıların değişimi sorunu oluşturur. ‘Sosyal değişim’ kavramı çoğu defa muğlak bir görünümde dir: Bazen farklı toplumsal sınıflar arasındaki dengede meydana gelen değişiklikleri anlatmak üzere dar bir anlamda; bazen de sosyo-ekonomik-kültürel ve siyasal yapıda meydana gelen köklü değişiklikleri ifade etmek üzere çok daha geniş bir anlamda kullanılır. Değişim, her toplumun temel karakteristiğidir. Popüler deyimle, ‘değişmeyen bir şey varsa o da değişimin kendisidir’. Farklı hız ve boyutlarda olsa da değişim her toplumda yaşanan ve gözlenen bir sosyal süreçtir. Geleneksel ve kapalı toplumlarda değişim daha yavaş bir şekilde olurken, açık ve endüstriyel toplumlarda daha hızlı bir biçimde gerçekleşir.⁴ Sosyal değişim geniş boyutludur ve öncelikle iki tipe göre gerçekleşir:

- a) Tabii sosyal değişim,
- b) Planlı sosyal değişim.

Her iki tip sosyal değişim, birçok anlam ve hareketliliği içerir. Büyüme, gerileme, çöküş, başkalaşma, ilerleme, dağılma, bütünleşme gibi. Sosyolojik olarak hem ölçülebilen hem ölçülemeyen değerlerin gözlenmesi bile oldukça zor olan maddi ve manevi kültür birikiminin birlikte ele alınması ile anlaşılabilir. Bunların bir tanesini ele almak, sosyal değişim ve sosyal gelişim konusunu anlamamızı güçleştirir. Sadece maddi alandaki bir değişim sosyal değişimi tam olarak ifade etmez. Sosyal değişim olgusu, tekâmül, ilerleme, inkılap, moda, ihtilal, rönesans, reform vs. şeklinde gerçekleşebilir.⁵ Sosyal değişim toplumsal yapıda zaman içerisinde meydana gelen planlı ve plansız tüm değişimleri kapsar. Sosyal değişim; toplumda insanların bilgi, inanç, değer, norm, örf, adet, düşünce, üretim, tüketim, ahlakî vb. alanlar içerisinde değişimini ifade eden kapsamlı bir kavramdır. Sosyal değişim, düzenli insan ilişkileri dediğimiz toplumsal yapıda meydana gelen farklılaşmadır. Aynı zamanda sosyal değişim, toplumsal münasebetlerde, ilişkilerin kalıplaşmış biçimi olan kurumsal yapılarda farklılaşma, başkalaşma ve toplumdaki hem bireyler arası hem de gruplar arası ilişkilerdeki planlı ve plansız tüm değişimleri ifade eder.⁶ Sosyal değişim, kaçınılmaz ve evrensel bir fenomen olarak toplumun eko-

⁴ Abdurrahman Kurt, *Din Sosyolojisi* (Ankara: Sentez, 2018), 201.

⁵ Yümmi Sezen, *Sosyolojide ve Din Sosyolojisinde Temel Bilgiler ve Tartışmalar* (İstanbul: İFAV Yayınları, 1990), 74

⁶ Faruk Kocacık, *Toplumbilim: Ders Notları* (Sivas, 1997), 143.

nomik, kültürel, yapısal, ekolojik ve(ya) demografik açılardan değişmesidir. Değişme; bir taraftan hiçbir yönü işaret etmeyen nötr bir kavram iken, diğer taraftan merkeze alınan değerlere göre gelişme ve ilerleme gibi olumlu; bunun yanında gerileme ve bozulma gibi olumsuz yönleri içine alabilecek anlam genişliğine de sahiptir.⁷

Sosyal değişimin dinamikleri ile ilgili çeşitli görüşler ortaya konmuştur. Günay, bu konuda Amerikalı sosyolog Johnson'u örnek vermiştir. Johnson, Sosyal değişimin dinamiklerini üç maddede toplamaktadır. Birincisi sosyal sistemin kendi iç yapısından kaynaklanan değişimdir ki ilk olarak çatışma gelir. İkinci olarak, sosyal sistemin ilgili olduğu ortamın etkilerine bağlı değişimler, bunların başında kültür değişimleri yer alır. Üçüncü olarak, çevrenin etkileridir.⁸

Okumuş, Sosyal değişme faktörlerini şu başlıklar altında sıralamıştır;⁹

1. Coğrafya, Mekân ve Zaman
2. Nüfus
3. Muhalefet, Çatışma, Rekabet, İş birliği ve Barış'ın Etkileri
4. Göç ve Şehirleşme
5. Ekonomi
6. Kültür, Kültürel Değerler, Din ve İdeoloji
7. Sanayileşme ve Teknoloji
8. Karizmatik liderler ve toplumsal hareketler

Sosyal değişme tek faktöre indirgenemez. Toplumsal hayatın bir alt alanında ortaya çıkan değişimler, yaratıcı, yenilenme imkanlarını taşıyan normatif bir çatışma durumu yaratır. Bütün sosyal yapıların birbirleriyle fonksiyonel bağımlılık içinde oldukları modeli, doğrudan doğruya dinamik bir inceleme tarzını gerektirir.¹⁰ Din ile sosyal değişimin ilişkileri çok yönlü ve çok işlevli olup bu ilişkilerde dinin yanı sıra başka birçok etken de etkili olabilmektedir. Gerek toplumsal değişim karşısında etkili bir faktör olarak, gerekse toplumsal değişimden etkilenen bir faktör olarak din; ekonomik, kültürel, siyasal ve toplumsal faktörlerle etkileşim halinde var olmaktadır.¹¹ Din bir yandan bu özellikleriyle toplumsal yapı üzerinde etkili iken bir yandan da toplum

⁷ Şentürk, *Kur'an'da Toplumsal Değişme Olgusu*, 25-42.

⁸ Ünver Günay, *Din Sosyolojisi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1998), 331.

⁹ Ejder Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2003), 26-34.

¹⁰ Günter Kehrler, *Din Sosyolojisi*, çev. M. Emin Köktaş (Ankara: Vadi Yayınevi, 1996), 92.

¹¹ Ejder Okumuş, "Toplumsal Değişme ve Din", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 30 (2009), 326.

onun üzerinde etkili olmaktadır. Dinin toplumsal değişme ile ilişkileri karşılıklılık arz etmektedir.¹²

Toplumbilimciler tarafından sosyal değişim kavramı sürekli tartışılmış ve çeşitli sosyal değişme kuramları geliştirilmiştir. Tüm kuramları tartışmak ve değerlendirmek bu çalışmanın sınırlarını aşmaktadır. O nedenle çalışmamız ile ilgili olduğunu düşündüğümüz ve büyük boy kuramlardan kabul edilen Yükseliş ve Çöküş Kuramlarına kısaca değinmek istiyoruz. Organizmacı Kuramlar olarak da görülen bu teoriye göre; Uygarlıklar canlı organizmalar gibi doğar, büyür, güçlenir ve olgunlaşırlar. Olgunlaşma esnasında bir katılık ortaya çıkar. Bu katılık, toplum herhangi bir meydan okumayla karşılaşınca kadar devam eder. Onun “*Meydan Okuma ve Karşı Koyma*” kuramına göre büyük uygarlıklar, buna boyun eğmez ve karşı koyarsa, yeni bir dinamizm kazanarak gelişmesini sürdürür.¹³ Organizmacı modeller; tarihin deviniminin dairesel bir hareket olduğunu, toplumların ilerleme, yükseliş ve çöküşlerinin sürekli döngüsel bir hareket izlediğini, öncelikle zorunlu olarak yükseldiğini ve sonra da yine mecburi olarak iniş ve çöküş sürecine girdiğini iddia ettikleri için döngüsel yaklaşımlar adını almışlardır. Bu yaklaşımlara; İbn Haldun’un tavrılar nazariyesi ve Arnold Toynbee’nin medeniyetlerin çöküşüyle ilgili teorisi örnek verilebilir.¹⁴ İbn Haldun’a göre bütün varlıklar bozulmaya ve yok olmaya mahkumdurlar. O’na göre devletler, canlılar gibi en güçlü asabiyet sahibi sülaleler tarafından kurulurlar. Her ferdin bir ömrü olduğu gibi devletin ve onu kuran tebaanın da bir ömrü vardır. Onlar da doğarlar, büyüler ve toplumsal bir çöküşe yani helak olmaya mahkûm olurlar.¹⁵

Mukaddime’de ele aldığı konuları ayet ve hadislerle delillendirmeyi önceleyen İbn Haldun, çöküş teorisini tahlil etmeye çalışırken öncelikle sosyal değişimin önemine değinir. İbn Haldun’a göre çağların geçmesi ile farklı millet ve kavimlerin durumlarının da değişmesi zaruri ve kaçınılmazdır. Milletlerin ve alemin halleri, toplulukların yaşamları, adetleri ve dindarlıkları istikrarlı bir yol üzere devam etmez. Zaman geçtikçe meydana gelen bu süreç farklılaşma, değişiklik ve bir halden diğer hale

¹² Hasan Coşkun “Toplumsal Değişme ve Din”, *Din Sosyolojisi*, ed. Özcan Güngör - Rıdvan Şimşek (İstanbul: Lisans Yayınları, 2020), 179.

¹³ Kurt, *Din Sosyolojisi*, 210.

¹⁴ Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*, 36-37.

¹⁵ Emre Kongar, *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği* (İstanbul: Remiz Kitapevi, 2000), 70-71.

intikalden ibarettir. Bu konu insanlar, zaman, şehir ve devletlerde de böyledir. Kulları arasında Allah'ın geçerli sünneti ve kanunu budur.¹⁶ Okumuş'a göre; Kur'an'da toplumsal çöküş kavramının karşılığında, toplumların cezalandırılmalarıyla alakalı olarak ölmek, yok olmak, ortadan kalkmak anlamlarına gelen "helâk" kavramı kullanılmıştır.¹⁷ Konuya toplumsal değişimin sonuçları açısından bakıldığında; Kur'an'a göre toplumsal değişimin, daha çok menfi yönde olduğu için, çoğu zaman "helâk", diğer bir ifadeyle "toplumsal çöküş" ile sonuçlandığı görülmektedir. Kur'an'ın toplumsal değişim konusundaki anlayışının ilerlemeci/doğrusal değil çevrimsel/döngüsel yaklaşıma daha yakın olduğu söylenilebilir. Ancak Kur'an'ın yaklaşımının toplumsal değişim ve tarih anlayışı açısından; mekanik, determinist, cebri, kaderci, evrimci ve(ya) organizmacı olduğu söylenemez.¹⁸

2. Sosyal Değişim-Helâk Münasebeti

Sosyal değişim Kur'an'ın üzerinde durduğu önemli konulardan biridir. Kur'an'da tağyir¹⁹, tebdil²⁰, tedâvül²¹, inkilâp²², tahvîl²³, tahrîf²⁴, tasrîf²⁵ gibi toplumsal değişmeye işaret eden pek çok kavram vardır. Kur'an'da toplumsal değişmeyi en iyi anlatan kavramlardan biri "tağyir" kavramıdır. Tağyîr, "bir özellikten başka bir özelliğe, bir durumdan başka bir duruma dönüşme anlamındadır."²⁶ Tağyir, bir şeyin zatını değil suretini değiştirme ya da bir şeyi başka bir şeyle değiştirme anlamında kullanılmaktadır. "Bir toplum kendilerindeki özellikleri değiştirmeye kadar Allah, onlarda bulunana değiştirmeyiz. Allah bir topluma kötülük diledi mi, artık onun için geri çevrilme diye bir şey yoktur. Onların Allah'tan başka yardımcıları da yoktur."²⁷ ayeti ikinci anlamda "tağyir"i ifade etmektedir.²⁸ Ayette de ifade edildiği

¹⁶ Okumuş, *Toplumsal Çöküş Teorileri*, 14.

¹⁷ Okumuş, *Toplumsal Çöküş Teorileri*, 244.

¹⁸ Şentürk, "Kur'an'da Toplumsal Değişim Olgusu", 39-40.

¹⁹ *Diyanet Vakfı Meali* (Erişim 30 Haziran 2020), er-Ra'd 13/11.

²⁰ el-Bakara 2/108.

²¹ Âl-i İmrân 3/140.

²² eş-Şu'arâ 26/227.

²³ el-İsrâ 17/56.

²⁴ el-Bakara 2/75.

²⁵ el-A'râf 7/58.

²⁶ Abdurrahman Kasapoğlu, "Kur'an'da Tağyir Olgusu -Bireysel ve Toplumsal Değişim-", *Ekev Akademi Dergisi* 27 (Bahar 2006), 55.

²⁷ er-Ra'd 13/11.

²⁸ Rağîb İsfahânî, *Müfredât*. thk. Safvân Adnân ed-Dâvûdî (Beyrut: Dârü's-Şâmiye, h. 1412), "ğyr", 1/618.

gibi Allah, onlardan fesat ve isyan zuhur etmediği sürece intikam almak için, onların içinde buldukları nimeti değiştirmez. Başka bir ifadeyle toplumlar kendilerini kendi elleriyle azap ve helake götürmez ise Allah da onları azaba ve helake sürüklemeyebilir. Yani ne zaman toplumlar zulüm ve isyan içine düşerse o zaman kaçınılmaz sonuç olan helakle baş başa kalırlar. Dolayısıyla Allah'ın helak etmedeki adeti insanın geliştirdiği tavra göre gerçekleşmektedir.²⁹

Kur'ân'da “*Bu da, bir millet kendilerinde bulunanı (güzel ahlâk ve meziyetleri) değiştirmeye kadar Allah'ın onlara verdiği nimeti değiştirmeyeceğinden dolayıdır.*”³⁰ ifadesi yer almaktadır. Allah, toplumun değişmesinde sorumluluğu insanlara yüklemektedir. Bu durumda sosyal değişimin seyrini ve kaderini belirleyen değişimin aktörleri de bireylerden oluşan toplumlar olmaktadır. Bu ayetten yola çıkarak Kur'ân'da, sosyal değişimin farklı inanç ve kültürlere sahip topluluklar için kaçınılmaz bir süreç olduğunu söyleyebiliriz.

Allah'ın emir ve yasakları karşısında ayak direten toplumlar sonuçta helak olurlar. Helak kavramı sözlükte, “mahvolmak, ölmek” gibi anlamlara gelmektedir.³¹ Terim olarak ise, “fert ve toplumların yok edilmek suretiyle cezalandırılmasıdır.”³² Kur'an'da geçmişte yaşamış kavimlerin şirk, zulüm, haddi aşmak, fiske, refah içinde şımarmak ve azmak gibi günah ve suçlardan dolayı helak edildikleri ifade edilmektedir.³³ Kur'an'da helak kavramı daha çok toplumların tarih sahnesinden çekilmesini ifade etmek için kullanılmaktadır. Bununla beraber az da olsa söz konusu kavram toplumsal ve siyasi esareti, kültür ve medeniyetlerin yok oluşunu da ifade etmektedir.³⁴ Kur'an'da âkıbet³⁵, izhab³⁶, temzik³⁷, teb-

²⁹ Ebu Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer Râzî, *Tefsîr-i kebîr* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, h. 1420), 19: 17; Ejder Okumuş, “Kur'an'da Toplumsal Çöküş”, *Diyanet İlmî Dergi [Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi]*, 4 (2010): 71.

³⁰ el-Enfâl 8/53.

³¹ Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Daru Sadr, h. 1414), “hlk”, 10/503.

³² İsfehânî, “hlk”, 1/844; İsmail Karagöz vd., *Dinî Kavramlar Sözlüğü* (Ankara: DİB Yayınları, 2010), “Helak”, 251.

³³ Karagöz vd., “Helak”, 251.

³⁴ Resul Ertuğrul, “Kur'an'da Helâk Olan Kavimlerde Suç-Ceza Uyumu -I-”, *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (2017), 168.

³⁵ Tâhâ 20/132; el-Kasas 28/83.

³⁶ Âl-i İmrân, 11; el-Enfâl 8/52; el-Mü'minûn 23/64; el-Kasas, 28/40; el-Ankebût, 29/14; el-Fâtır 35/52.

³⁷ es-Sebe' 34/19.

dil³⁸, tedmir³⁹, hasf⁴⁰, hızıy⁴¹ gibi kelime ve kavramlar da helak anlamına gelmektedir.⁴²

Kur'an'da helak/sosyal çöküş olgusu farklı kültür ve medeniyetlere sahip toplumların kendi bireysel tercihlerinin sonucu olarak karşı karşıya kaldıkları bir azap olarak değerlendirilebilir. Yani insanların iradi olarak kendi yapıp-etmelerinin, özgür iradeleri ile işledikleri günahların kaçınılmaz bir sonucu olarak görülebilir.⁴³

Kur'an'da geçen helak ve sosyal değişimle ilgili en önemli kavramlardan biri "sünnetullah" kavramıdır. Sünnet ve Allah kelimelerinin bir araya gelip isim tamlaması oluşturan sünnetullah, "Allah'ın koyduğu kanun, nizam ve Allah'ın takip ettiği davranış tarzıdır."⁴⁴ Kur'an'a has bir tabir olan sünnetullah ile "Allah'ın yaratma ve yönetmesinde öteden beri süregelen ve değişmeyen uygulamasının bulunduğuna işaret edilmiştir." Kur'an'da geçen sünnetullah ile ilgili ayetler incelendiğinde görülecektir ki bu ifade bazı ayetler hariç⁴⁵ genel anlamda toplumların helaki ve cezalandırılmalarıyla alakalı kullanılmıştır.⁴⁶ "İnkâr edenlere, (sana düşmanlıktan) vazgeçerlerse, geçmiş günahlarının başışlanacağını söyle. Yok geri dönerlerse kendilerinden öncekilerin hali gözlerinin önündedir!"⁴⁷ ayetinde de ifade edildiği gibi geçmişteki kavimlerin hatalarını tekrarlayan kimsele- rin başlarına da aynı felaketin gelmesinin Allah'ın sünnetinin bir gereği olduğu vurgulanmaktadır. Ayrıca geçmiş kavimlerin başına gelen bela ve musibetler daha sonrakiler için de bu hataya düşmeme adına bir ibret vesilesidir. Nitekim Allah bu hususta şöyle buyurmaktadır: "Sizden önce nice (milletler hakkında) ilâhî kanunlar gelip geçmiştir. Onun için, yeryüzünde gezin dolaşın da (Allah'ın âyetlerini) yalan sayanların âkıbeti ne olmuş, görün!"⁴⁸ Yine, "Onlar öncekilerin kanunundan (onlara uygulananandan) başkasını mı bek-

³⁸ et-Tevbe 9/39; Muhammed 47/38; el-Vâkıa, 61; el-Meâric 70/41; el-İnsân 76/28.

³⁹ el-A'râf 7/137; el-İsrâ 17/16; el-Furkân 25/36; eş-Şuarâ 26/172.

⁴⁰ en-Nahl 16/45; el-İsrâ 17/68; el-Kasas 28/81-82; el-'Ankebût 29/40; es-Sebe' 34/9; el-Mülk 67/16.

⁴¹ el-Bakara 2/85, 114; el-Maide 5/33, 41; en-Nahl 16/27; el-Hac 22/9.

⁴² Okumuş, "Kur'an'da Toplumsal Çöküş", 73-75.

⁴³ Okumuş, "Kur'an'da Toplumsal Çöküş", 72-75.

⁴⁴ Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, çev. Alpaslan Açıkgenç (Ankara: Fecr Yay., 1987), 124-125; İlyas Çelebi, "Sünnetullah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 38/159.

⁴⁵ en-Nisâ 4/6; Yûnus 10/19, 64.

⁴⁶ Okumuş, "Kur'an'da Toplumsal Çöküş", 67.

⁴⁷ el-Enfâl 8/38.

⁴⁸ Âl-i İmrân 3/137. Ayrıca bk. el-En'âm, 11; el-Hicr 15/13; en-Nahl 16/36; en-Neml 27/69; er-Rûm 30/42.

liyolar? Allah'ın kanununda asla bir değişme bulamazsın, Allah'ın kanununda kesinlikle bir sapma da bulamazsın.” ayetinde de ifade edildiği gibi sünnetullah evrenseldir ve değişmesi söz konusu değildir.⁴⁹

Kur'an'a göre evrende bir düzen vardır. Bu düzeni koyan da Allah'tır. Her şey bir sebep-sonuç ilişkisi içinde cereyan eder. Ancak bu demek değildir ki evren mutlak bir determinizme teslim olmuştur. Zira evrende meydana gelen olaylar Allah'tan bağımsız değildir. Esasında nedenlerin arkasındaki neden Allah'tır. Allah, istediği zaman evrene müdahalede bulunabilir ve orada değişikliklere neden olabilir.⁵⁰ Ancak bu durum insanın ve toplumun özgürlüğünün olmadığı anlamına gelmemektedir. İnsanlar ve toplumlar özgür iradeleriyle eylemlerini gerçekleştirirler ve nihayetinde sünnetullahın sonuçlarıyla karşı karşıya kalırlar.⁵¹

Kur'an'da geçen helak ve sosyal değişimle ilgili en önemli kavramlardan bir diğeri de “ecel” kavramıdır. Kur'an, bireylerin bir ecelinin olduğundan bahsettiği gibi aynı şekilde her toplum için de bir ecelden bahsetmektedir. Bu durum ayette şöyle ifade edilmektedir: “Her ümmetin bir eceli vardır. Ecelleri gelince ne bir an geri kalırlar ne de bir an ileri gidebilirler.”⁵² Ancak toplumlarda zuhur eden ecel bireylerin eceli, ömrü anlamında değildir. Toplamların eceli, azap ve helak ecelini ifade etmektedir.⁵³ Dolayısıyla toplumlara kendilerini düzeltmeleri için bir müddet verilir. Bu süre içinde kendilerini düzeltmeyen toplumlar helaki hak etmiş olurlar.⁵⁴ Fakat bu durum erdemli ve ahlaklı toplumların kıyamete kadar yaşamasına mâni değildir.⁵⁵ Zira bu toplumlar kendilerine helake götüren nedenlerden uzak durmuşlardır.

Kur'an, kendine yabancılaştırmanın olumsuz taraflarına da değinmektedir. Zira kendine yabancılaştıran fert ve toplumlar helake daha yakınlaşmış olacaktır. Bu doğrultuda Kur'an, tams (silme, değiştirmek, belirsizleştirme), mesh (değiştirmek, aslını bozmak), hatm (mühürlemek), maraz (hastalık), habâl (kötülük, zarara, fitne) gibi kelime ve kavramlara yer vermekte ve bununla da insanların fitratlarından uzaklaşmalarına vur-

⁴⁹ Okumuş, “Kur'an'da Toplumsal Çöküş”, 68.

⁵⁰ el-Maide 5/17; el-En'âm 6/133; el-Furkân 25/45-46; el-Mülk 67/16-18.

⁵¹ Ömer Özsoy, *Sünnetullah -Bir Kur'an İfadesinin Kavramlaşması* (Ankara: Fecr Yayınları, 1994), 78; Okumuş, “Kur'an'da Toplumsal Çöküş”, 70.

⁵² el-A'râf 7/34. Benzer ayetler için bk. Yûnus 10/49; el-Hicr 15/4-5; el-Mü'minûn 23/43.

⁵³ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat, 1982), 4/2155-2156.

⁵⁴ Râzî, *Tefsîr-i kebîr*, 14/234; Seyyid Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, çev. İ.Hakkı Şengüler vd. (yy.: Hikmet Yayınları, ts.), 6/70.

⁵⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2155-2156.

gu yapmaktadır. Yine bu durum tevhide yabancılaşmanın da başka bir boyutudur.⁵⁶ Fıtrata ve tevhide yabancılaşmak da çeşitli bozulmaları beraberinde getirecektir. Bir toplumda itikadî, amelî ve ahlakî bozulma varsa bu durum o toplumu adım adım helake sürükleyecektir. Şimdi toplumları helake sürükleyen itikadî, amelî ve ahlakî bozulmaları daha detaylı bir şekilde incelemeye çalışalım.

2.1. İtikadî Bozulma

“Akd” kökünden türeyen “itikad” kelimesi sözlükte, “inanmak, sağlamlaştırmak, gönülden tasdik ederek inanmak, doğruluğuna kalben kararlı olmak ve zihnin kesin olarak hüküm verdiği şey” anlamlarına gelmektedir.⁵⁷ İman anlamında da kullanılan itikad kelimesi terim olarak, “iman esasları ve buna ilişkin tasdik, inkâr, küfür gibi hususların detaylı bir biçimde tartışılmasını sağlayan hüküm ve prensiplerdir.”⁵⁸ Kur’an, iman esaslarına inanan ve salih amel işleyen kimselerin kurtuluşa ereceklerini, aksi takdirde cezaya çarptırılacaklarını haber vermektedir.⁵⁹

Kur’an, tevhid inancından uzaklaşıp başka şeylere tapan kavimleri uyarmak üzere peygamberler gönderildiğini bildirmektedir. Ancak bunlardan bazıları peygamberlerin mesajını yalanlamış ve onlara düşman olmuştur. Peygamberlerinin mesajını yalanlayan kavimlerden biri de Nûh kavmidir. Nûh kavmi Hz. Nûh’un ismine atfen Nûh kavmi olarak anılmaktadır. Hz. Nûh beş büyük peygamberden biridir. Onun şeceresi Nûh b. Lamek b. Metuşelah b. Uhnûh (Hanok-İdrîs) b. Mehelail (Mahalalel) b. Kaynan (Ken’ân) b. Enoş b. Şis (Şît) b. Âdem şeklindedir.⁶⁰

Hz. Nûh, putlara tapan kavmini tekrardan tevhid inancına döndürmek için gönderilmiştir. O nedenle Hz. Nuh, kavmine Allah’a ibadeti emretmiş, O’ndan başka ilah olmadığını söylemiş ve ahiret gününün azabıyla uyarmıştır.⁶¹ Ancak kavmi onu sapıklıkla nitelendirmiştir.⁶² Hz. Nûh onları

⁵⁶ Okumuş, “Kur’an’da Toplumsal Çöküş”, 81.

⁵⁷ İbn Manzûr, “Akd”, 3/296; İsfehânî, “Akd”, 1/576; Mustafa Sinanoğlu, “İman”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 22/212.

⁵⁸ Karagöz vd., “İtikat”, 346; Sinanoğlu, “İman”, 22/212.

⁵⁹ el-Bakara 2/2-5.

⁶⁰ Râzî, *Tefsîr-i kebîr*, 14/293; Ömer Faruk Harman, “Nûh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2007), 33/224; M. Asım Köksal, *Peygamberler Tarihi I-II* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004), 87.

⁶¹ Râzî, *Tefsîr-i kebîr*, 14/295; Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *Fethu'l-kadîr* (Beyrut: Dâru İbn Kesîr-Dâru Kalem, h. 1414), 2/247.

⁶² el-A'râf 7/60. Bk. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî Taberî, *Câmiu'l-beyân*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 2000), 12/499; Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, 2/247;

ne zaman hakka ve hakikate çağırırsa onlar bu çağrıya şöyle karşılık vermişlerdir: “*Ve dediler ki: Sakın ilâhlarınızı bırakmayın; hele Ved'den, Suvâ'dan, Yeğûs'tan, Ye'ûk'tan ve Nesr'den asla vazgeçmeyin!*”⁶³ Nihayetinde Hz. Nûh kendisiyle kafirler arasında Allah'ın hüküm vermesini istemiş⁶⁴ ve yer yüzünde hiçbir kafirin kalmaması için beddua etmiştir.⁶⁵ Bunun üzerine Allah Hz. Nûh'tan bir gemi yapmasını ve gemiye inananlarla birlikte her canlıdan birer çift almasını istemiştir. Sonuç olarak tufan gerçekleşmiş ve kâfirler suda boğularak helâk olmuştur.⁶⁶ Görüldüğü gibi Hz. Nûh bozulan manevi değerleri düzeltmek için peygamber olarak gönderilmiş, ancak kavminin çoğu buna yanaşmamış ve sonuçta helak olmuşlardır.

Peygamberlerin, kendilerine getirdiği mesajı yalanlayan kavimlerden biri de Ad kavmidir. Allah, Ad kavmine peygamber olarak Hz. Hûd'u göndermiştir. Hz. Hûd, Hz. Nûh'un oğlu Sâm'ın soyundan gelmektedir. Ad kavmi Yemen'de Uman ile Hadramut arasındaki Ahkâf bölgesinde yaşamış bir kavimdir.⁶⁷ Nitekim Kur'an, Hz. Hûd'un Ahkâf bölgesinde yaşayan bir kavme peygamber olarak gönderildiğini bildirmektedir.⁶⁸ Kur'an'a göre Ad kavmi muhteşem saraylara,⁶⁹ büyük bir servete, bağ ve bahçelere sahipti.⁷⁰ Bu nedenle gurur ve kibre kapılmış ve putlara tapmaya başlamıştır. Yine insanlara zulmederek azgınlık ve taşkınlıkta bulunmuştur.⁷¹

Allah, Hz. Hûd'u Ad kavmine peygamber olarak göndermiş, ancak kavmi onu yalanlamıştır.⁷² Hz. Hûd, kavmini Allah'a kulluk etmeleri hususunda onları uyarmış ve O'na iman etmelerini istemiştir.⁷³ Buna karşılık onlar, “*İster öğüt ver ister verme, bizce birdir, fark etmez*”⁷⁴ diyerek Hz. Hûd'a karşı

Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf'an hakâiki gavâmidî't-tenzil* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1407), 2/114.

⁶³ Nûh 71/23.

⁶⁴ eş-Şuarâ 26/118.

⁶⁵ Nûh 71/26.

⁶⁶ Hûd 11/40-43. Bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf'an hakâiki gavâmidî't-tenzil*, 2/115.

⁶⁷ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 12/503; Ebu'l-Fidâ İsmâîl ibn Ömer ibn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'an'il-azîm* (b.y.; Dâru Tayyibe, 1999), 3/434; Râzî, *Tefsîr-i kebîr*, 14/299; Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, 2/248; Zemahşerî, *el-Keşşâf'an hakâiki gavâmidî't-tenzil*, 2/116.

⁶⁸ el-Ahkâf 46/21; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. İbrahim İtfiyiyyî (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1964), 7/236.

⁶⁹ eş-Şuarâ 26/128-129.

⁷⁰ eş-Şuarâ 26/133-134.

⁷¹ Hûd 11/59; eş-Şuarâ 26/130.

⁷² el-A'râf 7/65-66; Hûd 11/50; eş-Şuarâ 26/123-126. Ayrıca bk. Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, 2/249.

⁷³ el-A'râf 7/65. Ayrıca bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf'an hakâiki gavâmidî't-tenzil*, 2/118.

⁷⁴ eş-Şuarâ 26/136.

çıkmişlar, onu beyinsizlikle ve akılsızlıkla suçlamışlardır.⁷⁵ Tehdit edildikleri azabı çarçabuk istemişlerdir.⁷⁶ Nihayetinde isyan ve inkârlarının cezası olarak kasıp kavuran ve sekiz gün devam eden bir rüzgârla helâk olmuşlardır.⁷⁷ Ne ilginçtir ki güçlü ve kuvvetli olmalarından dolayı fiziksel güçleriyle böbürlenlen Ad kavmi Allah'ın ince ve latif olan rüzgarıyla yerle bir edilmişlerdir.⁷⁸ Böylece tevhid inancından sapan Ad kavmi, olumsuz sosyal değişmeyi tercih etmiş ve tarih sahnesinden silinmek zoruunda kalmışlardır.

Tevhid inancından sapıp Allah'tan başkasına tapan kavimlerden biri de Suriye ile Hicaz arasında bulunan Hicr bölgesinde yaşamış olan Semûd kavmidir.⁷⁹ Kur'an, Semûd kavminden Ashâbü'l-Hicr diye de bahsetmektedir.⁸⁰ Hz. Nûh'un oğlu Sâm'ın soyundan gelmişlerdir.⁸¹ Bunlar yerin düzlüklerinde saraylar yapıyor, dağlarda ise kayaları yontarak evler yapmışlardı.⁸²

Semûd kavmi şirke düşmeden önce tevhid inancı üzerindeydi. Peygamberlere ve ahiret hayatına inanıyorlardı. Ancak daha sonra doğru yoldan sapmışlar ve putlara tapmaya başlamışlardır. Bunun yanında yeryüzünde fesat ve bozgunculuk çıkarmışlardır. Bunun üzerine Hz. Salih, peygamber olarak onlara gönderilmiştir.⁸³ Bu durum ayette şöyle ifade edilmektedir: *“Semûd kavmine de kardeşleri Sâlih'i (gönderdik). Dedi ki: Ey kavmim! Allah'a kulluk edin. Sizin O'ndan başka tanrınız yoktur. O sizi yerden (topraktan) yarattı. Ve sizi orada yaşattı. O halde O'ndan mağfîret isteyin; sonra da O'na tevbe edin. Çünkü Rabbim (kullarına) çok yakındır, (dualarını) kabul edendir.”*⁸⁴ Böylece Hz. Salih onlara ölü topraktan yaratıldıklarını ve yeryüzünü yaşamaya uygun hale getirenin Allah olduğunu hatırlatmaktadır. Ayrıca Hz. Salih'in onlardan putlara tapmayı terk etmelerini ve tevbe etmelerini istemesi onla-

⁷⁵ el-A'râf 7/66. Ayrıca bk. İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'an'il-azîm*, 3/435.

⁷⁶ el-A'râf 7/70.

⁷⁷ el-Ahkâf 46/24-25; el-Kamer 54/19-21.

⁷⁸ Ertuğrul, “Kur'an'da Helâk Olan Kavimlerde Suç-Ceza Uyumu -I-“, 175.

⁷⁹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî Taberî, *Târîhu'l-ümemi ve'l-mülûk* (Beyrut: Daru'l-Turasi, 1387), 1/126-127; Râzî, *Tefsîr-i kebîr*, 14/304; Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, 2/250; Zemaşşerî, *el-Keşşâf'an hakâiki gavâmidî't-tenzil*, 2/120.

⁸⁰ el-Hicr 15/80.

⁸¹ Ebû'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kureşî el-Besrî el-Dımeşkî, *el-Bidaye ve'n-nihaye*, thk. Alî Şîrî (yy: Daru İhyai Turasi'l-Arab, 1988/1408), 1/150; Taberî, *Târîhu'l-ümemi ve'l-mülûk*, 1/126; Zemaşşerî, *el-Keşşâf'an hakâiki gavâmidî't-tenzil*, 2/120.

⁸² el-A'râf 7/74; el-Fecr 89/9.

⁸³ Taberî, *Târîhu'l-ümemi ve'l-mülûk*, 1/126-127; Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, 2/250.

⁸⁴ Hûd 11/61.

rın daha önceden tevhid dini üzere olduklarını ispatlamaktadır.⁸⁵ Ancak Semûd kavmi Hz. Salih'in kendilerine getirdiği gerçeği kabul etmediler ve ona şöyle seslendiler: “Dediler ki: Ey Sâlih! Sen bundan önce içimizde ümit beslenen birisiydin. (Şimdi) babalarımızın taptıklarına tapmaktan bizi engelliyor musun? Doğrusu biz, bizi kendisine (kulluğa) çağırдың şeyden ciddi bir şüphe içindeyiz.”⁸⁶ Ne var ki Semûd kavmi Hz. Salih'in üstün özelliklerini itiraf etmelerine rağmen kafalarındaki şüpheden kurtulamamışlar, onu yalancılara devam etmişlerdir.

Semûd kavmi bir taraftan Hz. Salih'i yalancılıkla suçlarken diğer taraftan onun mucize getirmesi hususunda ısrar ediyorlardı. Bunun üzerine Allah, mucize olarak onlara bir deve göndermiştir. Allah'ın göndermiş olduğu bu deve Semûd kavmi için açık bir delil olmuştur.⁸⁷ Bu nedenle Hz. Salih, deveye bir kötülük etmemeleri hususunda kavmine uyarılarda bulunmuştur. Ancak inat ve kibirlerine yenilen bu insanlar Allah'ın devesini keserek ortadan kaldırmışlardır. Bunun üzerine Hz. Salih onlara üç gün mühlet vermiştir.⁸⁸ Arkasından da “Zulmedenleri de o korkunç ses yakaladı ve yurtlarında diz üstü çöke kaldılar.”⁸⁹ ayetinde ifade edildiği gibi korkunç bir sesle helâk edildiler. Yine onların başına gelen helâk “Bunun üzerine onları o (gürültülü) sarsıntı yakaladı da yurtlarında diz üstü dona kaldılar.”⁹⁰ ayetiyle de beyan edilmektedir. Böylece Semûd kavmi içinde korkunç bir ses barındıran şiddetli bir depremle helâk edilmiştir.

Kur'an, deveyi kesme işini toplumun hepsi değil de bir kısmının yapmış olmasına rağmen suçu tüm topluma yükleyerek “deveyi kestiler”⁹¹ buyurmaktadır. Bu şekilde diğer insanları da suç ortağı saymaktadır. Zira onlar devenin kesilmesine karşı çıkmamışlar, aksine bu olumsuz davranışı onaylamışlardır. Bunun için Kur'an, suçu bütün topluma izafe etmiştir.⁹² Dolayısıyla bu durum da göstermektedir ki toplumsal değişimden sorumlu olan sadece toplum değil aynı zamanda bireydir. Çünkü bireylerin olumlu yönde değişmesi toplumları da olumlu yönde değiştirecektir.

⁸⁵ Râzî, *Tefsîr-i kebîr*, 14/304; Hayreddin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir* (Ankara: DİB Yayınları, 2006), 3/183.

⁸⁶ Hûd 11/61.

⁸⁷ Râzî, *Tefsîr-i kebîr*, 14/305; Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâiki gavâmid'i't-tenzil*, 2/120; Ebû'l-Alâ Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, çev. Yusuf Karaca vd., (İstanbul: İnsan Yayınları, 1997), 2/56.

⁸⁸ Râzî, *Tefsîr-i kebîr*, 14/305; Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 3/183.

⁸⁹ Hûd 11/67.

⁹⁰ el-A'râf 7/78.

⁹¹ eş-Şems 91/14.

⁹² Râzî, *Tefsîr-i kebîr*, 14/307; Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, 2/59.

Bunların dışında kendilerine gönderilen peygamberlere iman etmeyen Tübbâ' kavmi⁹³ ve Fravun⁹⁴ helak edilmiştir. Yine İsrailoğulları⁹⁵ ve Fil sahipleri⁹⁶ çeşitli cezalara çarptırılmışlardır.

2.2. Amelî Bozulma

Amel kelimesi sözlükte “iş, fiil, çaba, çalışma, eylem” gibi mânalara gelmektedir.⁹⁷ Terim olarak ise, “canlı varlığın gayeli olarak yaptığı iş” diye tarif edilmektedir.⁹⁸ Bir fıkıh terimi olarak da amel, “kişinin dış dünyaya aktardığı söz ve davranışlarını ifade etmektedir.”⁹⁹ Bir fiil, iş ve davranışın amel olabilmesi için iradeli ve bilinçli yapılmış olması gerekir. Dolayısıyla amel kelimesi fiil kelimesinden daha özel bir mâna ifade etmektedir.¹⁰⁰ Kur'an'da insanların yaptıkları amele göre mükâfat veya ceza alacakları beyan edilmektedir.¹⁰¹

Kavimleri helake götüren bir başka sebep de kendilerine emredilen emir ve yasaklara riayet etmemeleridir. Bu emir ve yasaklara itaat etmeyenlerden biri de Hz. Musa'nın amcası oğlu olan Karun'un kıssasıdır. Karun, Hz. Musa zamanında yaşamış ve çok büyük bir servete sahip olmuştur. Öyle ki konağının kapısını altından yaptırmış, duvarlarını da altın levhalarla kaplattırmıştı.¹⁰² Hz. Musa, İsrailoğullarına zekâtı emredince Karun zekât vermekten imtina etmiş ve sahip olduğu bütün mal ve serveti kendi bilgi ve marifeti sayesinde kazandığını iddia etmiştir. Bu durum ayette şöyle ifade edilmektedir: “*Karun ise: O (servet) bana ancak kendimdeki bilgi sayesinde verildi, demişti. Bilmiyor muydu ki Allah, kendinden önceki nesillerden, ondan daha güçlü, ondan daha çok taraftarı olan kimseleri helâk etmişti. Günahkârlardan günahları sorulmaz (Allah onların hepsini bilir).*”¹⁰³ Karun, kendisine emredilen zekâtı verme bir yana Hz. Musa'yı zinâkâr olmakla itham etmiştir. Bunun üzerine Hz. Musa, onun hakkında beddua etmiş, o

⁹³ ed-Duhân 44/37.

⁹⁴ el-Bakara, 2/50; el-A'râf 7/136; İsrâ 27/103.

⁹⁵ el-Bakara 2/65.

⁹⁶ el-Fîl 105/1-5.

⁹⁷ İbn Manzûr, “Amel”, 11/475.

⁹⁸ Süleyman Uludağ, “Amel”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 3/13.

⁹⁹ İbrahim Kâfi Dönmez, “Amel”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 3/16.

¹⁰⁰ İsfehânî, “Amel”, 1/587; Karagöz vd., “Amel”, 24.

¹⁰¹ en-Nûr 24/38; Sebe' 34/37-38; el-Mü'min 40/40; el-Ahkâf 46/16.

¹⁰² Taberî, *Târîh*, 1/443-151; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1/177-178; Köksal, *Peygamberler Tarihi I-II*, 84-85.

¹⁰³ el-Kasas 28/78.

ve serveti yerin dibine batıvermiştir.¹⁰⁴ Bu durum ayette şöyle ifade edilmektedir: “*Nihayet biz, onu da sarayını da yerin dibine geçirdik. Artık Allah’a karşı kendisine yardım edecek avanesi olmadığı gibi, o, kendini savunup kurtarabilecek kimselerden de değildi.*”¹⁰⁵ Görüldüğü gibi Karun’un kıssası servet ve gücüne güvenerek kendini yücelten ve Allah’a isyan edip sınırı aşanlar için bir ibret tablosudur.¹⁰⁶

Kur’an, amelî bozulmanın bir başka örneği olarak da zekatlarını vermeye yanaşmayan bahçe sahiplerini örnek vermektedir. Bunlar da yeti-me, yoksula ve fakire haklarını vermeyen kimselerdi. Kur’an, onların bu durumunu şöyle dile getirmektedir: “*Derken: Aman, bugün orada hiçbir yoksul yanınıza sokulmasın! diye fısıl-daşa fısıl-daşa yola koyuldular.*”¹⁰⁷ “*Fakat onlar daha uykudayken Rabbinin katından (gönderilen) kuşatıcı bir âfet (ateş) bahçeyi sarıverdi de bahçe kapkara kesildi.*”¹⁰⁸ Böylece malını ihtiyaç sahipleri için tasadduk etmekten çekinen bahçe sahiplerinin bahçeleri Allah’tan gelen bir âfet sonucu yanıp simsiyah olmuştur. Bu da göstermektedir ki ibadetleri yerine getirmede gevşek davranma ya da o ibadetten yüz çevirme toplumsal düzeni olumsuz şekilde etkilemekte ve toplumların helakine zemin hazırlamaktadır.

2.3. Ahlakî Bozulma

Arapça’da ahlak kelimesi hulk veya huluk kelimesinin çoğuludur. Hulk veya huluk kelimesi de “seciye, tabiat, huy” gibi mânalara gelmektedir. Genellikle insanın bedenî yapısı için halk, mânevî yapısı için hulk kelimesi kullanılmaktadır.¹⁰⁹ Terim anlamı olarak ahlak, “insanın iyi veya kötü olarak nitelendirilmesine sebep olan manevî vasıfları, huyları ve bunların etkisiyle ortaya koyduğu iradeli davranışların bütünüdür.”¹¹⁰ Dolayısıyla insan, iyiliği de kötülüğü de yapmaya yatkın bir kabiliyet ve istidatla yaratılmıştır.¹¹¹

Ahlakî olarak bozulup yoldan çıkan kavimlerden biri Sedum ve

¹⁰⁴ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 19/629; İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’an’il-azîm*, 6/255; Râzî, *Tefsîr-i kebîr*, 25/16-18; Şevkânî, *Fethu’l-kadîr*, 4/216; Zemahşerî, *el-Keşşâf’an hakâiki gavâmidî’t-tenzil*, 3/432-433.

¹⁰⁵ el-Kasas 28/81.

¹⁰⁶ Karaman vd., *Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 4/247.

¹⁰⁷ el-Kalem, 68/23-24.

¹⁰⁸ el-Kalem, 68/19-20.

¹⁰⁹ İbn Manzûr, “hlk”, 10/86; Mustafa Çağrırcı, “Ahlak”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 2/1.

¹¹⁰ Karagöz vd., “Ahlak”, 14; Çağrırcı, “Ahlak”, 2/1.

¹¹¹ eş-Şems 91/9-10.

Amure'ye yerleşmiş olan ve Hz. Lût'un adına nispet edilen Lût kavmidir. Hz. Lût'un soyu, Lût b. Hâran b. Târah b. Nahor b. Saruğ' şeklindedir. Hz. Lût, Hz. İbrahim'in yeğeni, yani kardeşi Hâran'ın oğludur.¹¹² Kur'an'da yirmi yedi yerde¹¹³ ismi geçen Hz. Lût'un, Hz. İbrâhim'in tebliğini kabul ettiği¹¹⁴ ve bununla beraber nebilerden olduğu,¹¹⁵ Hz. İbrahim'le birlikte be-reketli ülkeye ulaştırıldığı¹¹⁶ bildirilmektedir. Ayrıca diğer peygamberler gibi âlemlere üstün kılındığı,¹¹⁷ ona hüküm ve ilim verildiği, sâlihlerden olduğu ve ilâhî rahmete kabul edildiği¹¹⁸ haber verilmektedir.¹¹⁹

Lût kavminin hataya düşüp bozulmasının sebebi, “Lût'u da (peygamber gönderdik). Kavmine dedi ki: “Sizden önceki milletlerden hiçbirinin yapmadığı fuhşu mu yapıyorsunuz? Çünkü siz, şehveti tatmin için kadınları bırakıp da şehvetle erkeklere yanaşıyorsunuz. Doğrusu siz taşkın bir milletsiniz.”¹²⁰ ayetlerinin de ifade ettiği gibi daha önce hiç kimsenin yapmadığı bir hayasızlığı yapmalarıydı. Hz. Lût'un uyarıları karşılığında onlar Hz. Lût'a ve ona inananlara “Çünkü onlar fazla temizlenen insanlarmış! demelerinden başka bir şey olmadı.”¹²¹ şeklinde hitap ederek onlarla alay etmeye kalkıştılar. Hz. Lût'un bütün uyarılarına rağmen onlar o kötü fiili işlemeye devam ettiler. Bunun sonucu olarak “Ve üzerlerine (taş) yağmuru yağdırdık. Bak ki günahkârların sonu nasıl oldu!”¹²² ayetinde de ifade edildiği gibi başlarına yağın taşla helâk edildiler. Hz. Lût'un karısı da onlarla helâk oldu.¹²³

Ahlakî bozulmanın başka bir örneğini de Şuayb peygamberin kavminde görmekteyiz. Hz. Şuayb, Medyen'e peygamber olarak gönderilmiştir.¹²⁴ Aynı zamanda Medyen Hz. Mûsâ'nın Mısır'dan ayrıldıktan sonra evlenip

¹¹² Taberî, *Târîh*, 1/292-307; Ebu'l-Hasen Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî İbn'ül Esîr, *el-Kâmil fi't Târîh* (Beirut: Daru'l-Kütübî'l-Arabi, 1997), 1/91-93; Köksal, *Peygamberler Tarihi I-II*, 245.

¹¹³ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-ğur'ânî'l-Kerîm* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1990), 654.

¹¹⁴ el-Ankebût 29/26.

¹¹⁵ es-Sâffât 37/133.

¹¹⁶ el-Enbiyâ 21/71.

¹¹⁷ el-En'âm 6/86.

¹¹⁸ el-Enbiyâ 21/74-75.

¹¹⁹ Ömer Faruk Harman, “Lût”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/228.

¹²⁰ el-A'râf 7/80-81.

¹²¹ el-A'râf 7/82.

¹²² el-A'râf 7/84. Benzer ayet için bk. Hûd 11/83.

¹²³ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 12/548; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-ğur'ân*, 7/243; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'an-il-azîm*, 3/444.

¹²⁴ el-A'râf 7/85; Hûd 11/84; el-Ankebût 29/36.

yıllarca aralarında kaldığı kavmin yaşadığı bölgeyi de ifade etmektedir.¹²⁵ Medyen, coğrafi bölge olarak Kulzum denizinin (Kızıldeniz) üst tarafında, Tebuk şehrinin hizasında yer almaktadır.¹²⁶ Kur'an'da bu kavimden Ashâb-ı Medyen¹²⁷ ve Ashâbü'l-Eyke¹²⁸ diye de bahsedilmektedir. Hz. Şuayb'ın şeceresi Şuayb b. Nüveyb b. Medyen b. İbrahim Halilullah şeklindedir.¹²⁹

Hz. Şuayb'ın kavmi itikadî bozulmanın yanında ahlakî olarak da bozulmanın son aşamasındaydı. Hz. Şuayb onları bir olan Allah'a tapmaya çağırılmış; ölçü ve tartıda adaletsizlik yapmamaları hususunda uyarılmıştır. Ayrıca tehdit ve şantajla insanları Allah yolundan alkoymak gibi tutum ve davranışlara son vermelerini istemiştir.¹³⁰ Ancak kavminin ileri gelenleri Hz. Şuayb'ı yalancılıkla itham etmiş ve "Ey Şuayb! Seni ve seninle beraber inananları memleketimizden kesinlikle çıkaracağız veya dinimize döneceksiniz"¹³¹ şeklinde tehdit etmişlerdir. Bunun üzerine Hz. Şuayb onlara ilâhî azabın geleceğini haber vermiş, nitekim şiddetli deprem ve korkunç bir gürültüyle helâk olmuşlardır.¹³²

Kur'an'da toplumsal çöküş olarak değerlendirebileceğimiz büyük bir azap ile karşı karşıya kalan toplulukların, muhakkak bir peygamber tarafından uyarı ve ikazlara muhatap olmalarına rağmen Allah tarafından günah, suç ve bela olarak görülen fiilleri işlemeye devam ettiklerini söyleyebiliriz. Yukarıda gündeme getirilen dinin kurucu aktörü peygamberler tarafından sürekli tavsiye edilen ahlakî ilke ve prensiplerin ihlal edilmesi helak/sosyal çöküşün en önemli nedenlerinden birisi olduğu görülmektedir.

Sonuç

Sosyal değişme, toplumsal yapı ve insanlar arası ilişkilerde sosyolojik bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Sosyal değişimin izlerini gelenek-

¹²⁵ Tâhâ 20/40; el-Kasas 28/22-28.

¹²⁶ Taberî, *Târîh*, 1/226-232; İbn-i Esir, *el-Kâmil fi't Târîh*, 1/138; Köksal, *Peygamberler Tarihi I-II*, 327.

¹²⁷ et-Tevbe 9/70; el-Hac 22/44.

¹²⁸ el-Hicr 15/78; eş-Şuarâ 26/176; Sâd 38/13; Kâf 50/14.

¹²⁹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 12/554; Râzî, *Tefsîr-i kebîr*, 14/312; Köksal, *Peygamberler Tarihi I-II*, 327-328; Ömer Faruk Harman, "Medyen", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/347.

¹³⁰ el-A'râf 7/85-86; Hûd 11/84-87.

¹³¹ el-A'râf 7/88.

¹³² el-A'râf 7/85-92; Hûd 11/84-95. Geniş bilgi için bk. Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 12/566-569; İbn Kesîr, *Tefsîru'l- Kur'an'il-azîm*, 3/448; Râzî, *Tefsîr-i kebîr*, 14/319-320; Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, 2/257; Zemahşerî, *el-Keşşâf'an hakâiki gavâmidî't-tenzil*, 2/131-132.

selden moderne tüm toplum tiplerinde gözlemleyebiliriz. Değişim sürecindeki toplumlarda meydana gelen farklılaşma ve dönüşümler bazan gelişme, ilerleme olarak gerçekleşebileceği gibi bazı toplumlarda da bozulma, yozlaşma ve çöküş olarak da gerçekleşebilmektedir. Sosyal bilimciler tarafından çok sayıda sosyal değişme kuramı geliştirilmiştir. Bu kuramlardan biri olarak görülen Organizmacı teoriye göre; uygarlıklar canlı organizmalar gibi doğar, büyür ve ölür. İbn-i Haldun'un teorisyenlerinden olduğu bu kurama göre bu zorunlu bir değişim ve dönüşüm sürecidir. İbn-i Haldun'a göre zamanın değişmesi ve günlerin, ayların geçmesi ile millet ve sosyal grupların durumlarının da değişmesi kaçınılmazdır. Sosyal değişimin temel dinamiği toplumun kendisidir. Toplumsal anomi, toplumsal çöküş, sosyal çözülme gibi risk toplumunu ifade eden kavramlar günümüzde yoğun olarak gündemdedir. Tüm dünyada ve ülkemizde Covid-19 Pandemisinin sosyal, politik ve ekonomik etkileri hissedilmeye devam ettikçe, sosyal çözülme ve çöküş tartışmaları da sosyal bilimciler arasında tartışılmaya devam edecek gibi gözükmektedir.

Kur'an, kıssalar vasıtasıyla önceki kavimlerin sosyal değişim tecrübelerini bize aktarmıştır. Genel prensipler çerçevesinde sosyal değişimin bütün toplumlar için tüm zamanlarda geçerli olduğunu belirtmiştir. Kur'an, bireylerden nefislerini olumlu yönde değiştirmesini istemiş ve bunun sonucu olarak da toplumların salaha erişeceğini beyan etmiştir. Böylece olumlu anlamda değişen birey toplumu da olumlu anlamda değiştirecektir. Ancak Kur'an; bireylerin, kendilerini olumsuz yönde değiştirmeleri durumunda toplumların da olumsuz yönde değişeceğini belirtmiştir. Bunun temel sebebi ise toplumların itikadî, amelî ve ahlakî olarak bozulmalarıdır. Bunun sonucu olarak da Nûh, Ad, Semûd, Lût kavmi gibi bozulmaya maruz kalan önceki toplumlar Allah'ın yasaları (sünnetullah) gereği helakle yüz yüze kalmış ve nihayetinde Allah'ın azabıyla helak olmuşlardır. Bugün de sosyal değişim ile alakalı Kur'an'ın vermiş olduğu bu mesajdan gerekli dersi çıkarmayanların ve bunu kulak ardı edenlerin sonunun da toplumsal çöküş/helak olacağı vurgulanmaktadır.

Kaynakça

- Abdülbâkî, Muhammed Fuâd. *el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1990.
- Coşkun, Hasan. "Küreselleşme Sürecinde Din". *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (Kış 2017), 115-134.

- Coşkun, Hasan. "Toplumsal Değişme ve Din". *Din Sosyolojisi*. ed. Özcan Güngör-Rıdvan Şimşek. İstanbul: Lisans Yayınları, 2020.
- Çağrı, Mustafa. "Ahlak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/1-9. Ankara: TDV Yayınları, 1989.
- Çelebi, İlyas. "Sünnetullah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/159. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Diyanet Vakfı Meali*. Erişim 30 Haziran 2020. <https://www.kuranayetleri.net/diyanet-vakfi-meali>
- Dönmez, İbrahim Kâfi. "Amel". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/16-20. Ankara: TDV Yayınları, 1991.
- Ertuğrul, Resul. "Kur'an'da Helâk Olan Kavimlerde Suç-Ceza Uyumu-I". *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (2017), 165-192.
- Fazlurrahman. *Ana Konularıyla Kur'an*. çev. Alpaslan Açıkgenç. Ankara: Fecr Yay., 1987.
- Günay, Ünver. *Din Sosyolojisi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1998.
- Harman, Ömer Faruk. "Lût". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/227-229. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Harman, Ömer Faruk. "Medyen". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/346-348. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Harman, Ömer Faruk. "Nûh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/224-227. Ankara: TDV Yayınları, 2007.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâîl İbn Ömer. *Tefsîru'l- Kur'ân'il-azîm*. 8 Cilt. b.y.: Dâru Tay-yibe, 2. Basım, 1999.
- İbn Kesir, Ebû'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihaye*. thk. Alî Şîrî. yy: Daru İhyai Turasi'l-Arab, 1988/1408.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sadr, 3. basım, h. 1414.
- İbn'ül Esîr, Ebu'l-Hasen Alî b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî, *el-Kâmil fi't Târih*. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-Arabi, 1997.
- İsfehânî, Rağîb. *Müfredât*. thk. Safvân Adnân ed-Dâvûdî. Beyrut: Dâru's-Şâmiye, h. 1412.
- Karagöz, İsmail vd.. *Dinî Kavramlar Sözlüğü*. Ankara: DİB Yayınları, 2010.
- Karaman, Hayreddin vd.. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*. 5 Cilt. Ankara: DİB Yayınları, 2006.
- Kasapoğlu, Abdurrahman. "Kur'an'da Tağyîr Olgusu -Bireysel ve Toplumsal Değişme-", *Ekev Akademi Dergisi* 27 (Bahar 2006), 51-64.
- Kehrer, Günter. *Din Sosyolojisi*. çev. M. Emin Köktaş. Ankara: Vadi Yayınevi, 1996.

- Kocacık, Faruk. *Toplumbilim: Ders Notları*. Sivas: yy., 1997.
- Kongar, Emre. *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*. İstanbul: Remzi Kitapevi, 8. basım, 2000.
- Köksal, M. Asım. *Peygamberler Tarihi I-II*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004.
- Kurt, Abdurrahman. *Din Sosyolojisi*. Ankara: Sentez, 2018.
- Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî. *el-Câmi' li-aḥkâmî'l-Ḳur'ân*. thk. İbrahim İtfiyîş. 20 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısrıyye, 1964.
- Kutub, Seyyid. *Fî Zılâli'l-Ḳur'ân*. çev. İ. Hakkı Şengüler vd.. 16 Cilt. yy.: Hikmet Yayınları, ts.
- Mevdûdî, Ebû'l-Alâ. *Tefhîmu'l-Ḳur'ân*. çev. Yusuf Karaca vd.. 7 Cilt. İstanbul: İnsan Yayınları, 1997.
- Okumuş, Ejder. "Kur'an'da Toplumsal Çöküş". *Diyanet İlmî Dergi [Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi]* 4 (2010), 63-94.
- Okumuş, Ejder. "Toplumsal Değişme ve Din". *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 30 (2009), 323-347.
- Okumuş, Ejder. *Toplumsal Çöküş Teorileri*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2007.
- Okumuş, Ejder. *Toplumsal Değişme ve Din*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.
- Özsoy, Ömer. *Sünnetullah-Bir Kur'an İfadesinin Kavramlaşması*. Ankara: Fecr Yayınları, 1994.
- Râzî, Ebu Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer. *Tefsîr-i kebîr*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, h. 1420.
- Sezen, Yümnî. *Sosyolojide ve Din Sosyolojisinde Temel Bilgiler ve Tartışmalar*. İstanbul: İFAV Yayınları, 1990.
- Sinanoğlu, Mustafa. "İman". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/212. Ankara: TDV Yayınları, 2000.
- Şentürk, Mustafa. "Kur'an'da Toplumsal Değişme Olgusu -Disiplinlerarası Bir Giriş Denemesi". *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]* 2 (Yaz 2014), 25-42.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali. *Fethu'l-kadîr*. Beyrut: Dâru İbn Kesîr-Dâru Kalem, 1414.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî. *Câmiu'l-beyân*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. 24 Cilt. b.y.: Müeessetü'r-Risâle, 2000.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî. *Târîhu'l-ümemi ve'l-mülûk*. Beyrut: Daru'l-Turasi, 1387.
- Uludağ, Süleyman. "Amel". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/13-16. Ankara: TDV Yayınları, 1991.

Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. 9 Cilt. İstanbul: Eser Neşriyat, yy., 1982.

Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf 'an haqâ'iki gâvâmi'î't-tenzîl ve 'uyûni'l-e'kâvil fi vücûhi't-te'vîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, h. 1407.